

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Олег Божко
(Київ)*

ОСОБЛИВІ ВІДДІЛИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ (1918–1946 рр.) *

Статус особливих відділів у системі органів ДПУ
(1922–1934 рр.)

Звуження повноважень особливих відділів і підпорядкування їх територіальним органам держбезпеки (лютий–липень 1922 р.)

6 лютого 1922 р. Всеросійський ЦВК на виконання постанови 9-го Всеросійського з'їзду Рад видав постанову про скасування ВНК і її місцевих органів і про створення Державного політичного управління НКВС РСФРР, а також п'ять положень: про ДПУ, про губернські й обласні відділи ДПУ, про повітових (кантонних) уповноважених губ — і облвідділів ДПУ, про особливі відділи ДПУ (при нормальному стані), про транспортні відділи ДПУ.

Видання окремого нормативного акту про особливі відділи свідчить про те, що роль і місце їх в системі органів державної безпеки дещо перебільшувалися, очевидно під впливом їхньої попередньої діяльності в роки громадянської війни. Однак, коло завдань, покладених на них, порівняно з минулим, було різко звужене.

На особливі відділи покладалося: «а) боротьба с контрреволюцией и разложением в Красной Армии и во Флоте; б) борьба со шпионажем во всех его видах (разведывательным и вредительным)...; в) борьба с контрреволюционными выступлениями и вспышками (бандитизмом) путем разведки сил противника и разложения его рядов; г) охрана границ РСФСР...; д) выполнение специальных заданий Реввоенсовета Республики и реввоенсоветов фронтов, армий и военных округов в связи с сохранением интересов Красной Армии и Флота»¹⁰¹.

* Закінчення. Початок див. № 2/4 за 2000 р.

Особливому відділу (ОВ) ДПУ підпорядковувалась мережа особливих відділів військових округів, яким, у свою чергу, підлягали особливі відділення дивізій, прикордонні особливі відділи, пункти і пости. В складі губполітвідділу ДПУ могли бути, у випадку необхідності, організовані особливі відділення на правах самостійної його частини. Особливі відділи військових округів керували через голів губполітвідділів роботою особливих відділень губполітвідділів.

У місцевостях, охоплених заворушеннями і повстаннями, а також у районах діючих армій, права армійських особливих відділів і особливих відділів відповідних військових округів розширювалися, їм надавалося: «а) право ускоренного производства следствия и расправы на месте согласно особо изданной инструкции ГПУ; б) право административной высылки элементов населения, активно противодействующих успокоению районов; в) право содержания под стражей в целях изоляции и следствия более 2 месяцев без особого на то постановления ВЦИК»¹⁰².

Таким чином, функції особливих відділів були зведені до контрольно-розвідувального обслуговування Червоної Армії, охорони кордонів і боротьби із бандитизмом. Зважаючи на те, що боротьба з бандитизмом доручалася всім органам ДПУ, насамперед місцевим (і навіть транспортним відділам), то основним завданням особливих відділів стало агентурно-оперативне обслуговування військ.

Саме на це їх націлювали накази керівництва новоствореного ДПУ, — «О совершенствовании чекистской работы в частях Красной Армии» від 22 березня 1922 р., «О совершенствовании форм и методов агентурно-оперативной работы особых отделов» від 1 квітня 1922 р. та інші¹⁰³. Останній прямо зазначав, що перенесення зусиль особливих відділів з роботи в середовищі населення і противника на роботу в своїх військах викликане зміною військово-політичної обстановки, переходом на мирний стан: «За последнее время начальники особых отделов округов исключительное внимание в своей работе направили на борьбу со шпионажем и на борьбу с бандитизмом, забыв свою основную задачу — наблюдение за армией и всестороннее освещение ее жизни»¹⁰⁴.

Лише в застосуванні позасудових репресій особливі відділи традиційно зберегли перевагу перед територіальними органами держбезпеки. Це положення було конкретизоване і розширене стосовно обмеження прокурорського нагляду за слідством і дізнанням в органах ДПУ¹⁰⁵.

В Українській СРР структура особливих відділів змінилася у зв'язку з реорганізацією Червоної Армії. У квітні 1922 р. за постановою Ради Праці і Оборони Київський і Харківський військові округи об'єднано в один округ, поійменованій Південно-Західним; 27 травня того ж року його переіменували на Український військовий округ (УВО)¹⁰⁶.

Утворення на території України єдиного військового округу по-суті означало ліквідацію тут всіх військових округів, — у будь-якому разі, саме так це зрозуміло керівництву ДПУ УСРР: «В результате реорганизации Красной Армии, военные округа на Украине были упразднены и все особорганы, ранее подчинявшиеся Особотделу ХВО, переходят в непосредственное подчинение ОО ГПУ, а КВО — ОО Полномочного Представительства ГПУ УССР на Правобережье»¹⁰⁷.

Загалом, у 1921-1922 рр. особливі відділи і за колом виконуваних ними завдань, і за своїм місцем в організаційній структурі органів державної безпеки [конкретно — включенням до складу Секретно-оперативного управління (СОУ) ВНК-ДПУ і Секретно-оперативних частин (СОЧ) їхніх місцевих органів] були зведені до положення органів військової контррозвідки у вузькому розумінні цього терміну.

Однак на травень 1922 р. структура особливих відділів не повністю відповідала їхнім завданням по обслуговуванню Червоної Армії. Вони були перевантажені іншими функціями: боротьбою зі шпигунством взагалі (не тільки в армії), з білогвардійською контрреволюцією та змовами, бандитизмом, контрабандою, незаконним переходом кордонів тощо.

Так, на 22 квітня 1922 р. жодне з 10 спеціальних відділень ОВ ДПУ не займалося виключно спостереженням за станом Червоної Армії та Флоту: п'ять відділень займалися спостереженням і розробкою справ по іноземному шпигунству, одне — наглядом за іноземцями, одне — об'єднувало і спрямовувало всю роботу по боротьбі з бандитизмом на території РСФРР, і три суміщали роботу по Червоній Армії і Флоту з розробкою справ, пов'язаних із вітчизняним шпигунством, обліком колишніх білих офіцерів та охороною кордонів¹⁰⁸.

З урахуванням такого стану справ нарада членів Колегії ДПУ з повноважними представниками ДПУ 6–9 травня 1922 р. розробила і затвердила положення про реорганізацію особливих відділів. Її було проведено в життя наказом ДПУ № 77 від 17 травня 1922 р. Однак реорганізація мала й іншу, менш очевидну мету: ще зменшити контроль РВР Республіки (Л.Троцького) над особливими відділами. До травня 1922 р. особливі відділи військових округів — єдині з усієї сукупності органів військової контррозвідки — не входили до складу СОЧ. Тепер вони по-суті ліквідовувалися, а формально перетворювалися на апарати Повноважних представництв (ПП) ДПУ.

У складі СОУ ПП ДПУ створювався ОВ, який і виконував функції особливого відділу військового округу. На зміну постанови ВЦВК від 6 лютого 1922 р. цей окружний ОВ не міг уже безпосередньо керувати особливими відділеннями дивізій. Він мусив це робити тільки через губполітвідділи. Начальник дивізійного особливого відділення за місцем розташування дивізії підпорядковувався не начальнику особливого відділення губполітвідділу, а безпосередньо начальнику губполітвідділу.

В умовах мирного розквартирування дивізії особливі відділення не мали права на арешти, займалися винятковою агентурно-інформаційною діяльністю. Арешти у військовому відомстві міг здійснювати Контррозвідувальний відділ (КРВ) ДПУ, до якого РВР Республіки не мав прямого відношення навіть теоретично¹⁰⁹. Відповідний наказ ДПУ про завдання особливих відділів у зв'язку із реорганізацією органів ДПУ виданий 12 липня 1922 р.¹¹⁰

Наступна практика показала, що вилучення з особливих відділів і передача до інших підрозділів ДПУ функцій по безпосередній боротьбі зі шпигунством та іншими контрреволюційними (антидержавними, антирадянськими) проявами себе не виправдала, ускладнила роботу органів держбезпеки у військах. У 1923–1924 рр. контррозвідувальні функції захисту армії та флоту від підривної діяльності були визначені як головні завдання особливих відділів. Наказ ДПУ від 12 липня 1922 р. був відмінений наказом Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) від 1 березня 1924 р., яким особливим відділам знову надавалося право застосування заходів попередження і припинення (обшуки, виїмки, арешти, дізнання, слідство) щодо злочинів у військах і установах Червоної Армії¹¹¹.

Повернення особливим відділам оперативних повноважень хронологічно співпало з фактичним усуненням Л. Троцького від керівництва справами військового відомства. Єдиним його заступником по РВР СРСР був Е.Склянський, котрий зосереджував у своїх руках всю адміністративно-організаційну роботу по військовому відомству. І особисто, і за політичними поглядами він був близькою до Троцького людиною. Однак 11 березня 1924 р. місце Склянського зайняв М.Фрунзе, особисто Троцькому нічим не зобов'язаний і політично з ним не пов'язаний. Одночасно Фрунзе призначений заступником Троцького в Наркоматі у військових і морських справах, начальником штабу РСЧА і начальником Військової академії¹¹². Фрунзе фактично став керівником усього військового відомства. Троцький, поглинутий боротьбою за владу в партії, позбавлений Склянського — свого багатолітнього, особисто відданого йому співробітника, втратив контроль над збройними силами.

Отже, повернення особливим відділам оперативних функцій відбулося менш, ніж через два роки, причому до того, як Фрунзе зайняв місце Троцького, очоливши 26 січня 1925 р. РВР СРСР і наркомат у військових і морських справах. Річ у тім, що військова контррозвідка могла послужити і послужила гострого зброєю при очищенні збройних сил від велими численних прибічників Троцького. Крім того, в 1924–1925 рр., за дуже короткий термін в СРСР було здійснено військову реформу. Ціла низка її елементів (запровадження територіально-міліційної системи будівництва РСЧА в поєднанні з кадровою, створення національних формувань, запровадження єдиночалля) зобов'язували до посилення контррозвідки, оскільки

ки зумовлювали різке зближення військ з місцевим населенням і децю послаблювали партійний контроль за командним складом.

Протягом 1921–1922 рр. повноваження особливих відділів були різко звужені, їхня відособленість від ВНК-ДПУ — ліквідована. Особливі відділи не тільки формально, а й на ділі стали органами військової контррозвідки, забезпечували виключно безпеку збройних сил. Такими особливими відділами залишалися до 1930 р.

Злиття органів військової контррозвідки з територіальними органами держбезпеки та виведення військової контррозвідки з-під контролю військового відомства (1930–31 рр.)

Роль і місце особливих відділів у радянському суспільстві взагалі, і в структурі органів державної безпеки зокрема, різко змінилися зі зміною політичного курсу ВКП(б), уособлюваного Й.Сталіним, котрий досяг одноосібної влади в партії і державі. В країні розпочалися значні суспільні зміни, пов'язані зі здійсненням індустріалізації і колективізації сільського господарства. В політичній сфері було взято курс на фізичну ізоляцію відкритої і прихованої опозиції та її часткове знищення.

Керівництво партії і держави цілковито усвідомлювало, що наміченим перетворенням мають воістину революційний характер і, як усяка революція, несуть народним масам важкі злигодні, штовхають їх на опір, ставлять суспільство на грань громадянської війни. З метою попередження, виявлення і придушення неминучих спалахів невдоволення в другій половині 1930 — першій половині 1931 рр. була здійснена реорганізація органів державної безпеки.

Основним документом в цьому відношенні став наказ ОДПУ № 299/137 від 10 вересня 1930 р. Він цілком відверто і точно пояснив, що реорганізація здійснюється «в целях создания мощного чекистского аппарата, приспособленного и **на военное время по типу особых отделов периода гражданской войны,** который, устрняя существующий параллелизм и разобщенность, ...объединил бы всю оперативную работу по борьбе со шпионажем, белогвардейско-кулацкой и повстанческой контрреволюцией как в самой Красной Армии, так и вне ее, **главным образом на селе и в национальных районах...**»¹¹³ (виділено нами — *Авт.*).

Й.Сталін не приховував від органів держбезпеки, що готується до громадянської війни — війни з власним народом. У документах ОДПУ необхідність реорганізації обґрунтована загостренням як внутрішньої, так і зовнішньої обстановки. Зазначимо, що упорядники 2-го випуску збірника документів «Советская военная контрразведка» (М., 1981) у своїх коментарях акцентували увагу лише на одному факторі — «надвигающейся опасности войны», яка «была связана с действиями правящих кругов ведущих империалистических государств — Франции, Англии и Японии...»¹¹⁴.

Тим часом західний світ з 1929 р. був увєргнутий в найжорстокішу за всю його історію економічну кризу і жодна держава Європи об'єктивно не могла вести війни, тим паче — проти СРСР, який кризи не зазнав.

Елемент реорганізації органів держбезпеки проглядається ще в наказі ОДПУ № 251/119 від 9 серпня 1930 р. про боротьбу з контрреволюцією і шпигунством у частинах Червоної Армії. Голова ОДПУ В. Менжинський розпорядився «предоставить право особым отделам по линии шпионажа и контрреволюции вести разработки в районах комплектования частей»¹¹⁵. Це означало повернення до практики громадянської війни, коли органи військової контррозвідки діяли серед цивільного населення.

11 серпня 1930 р. Менжинський циркулярним листом поставив вимогу повноважним представникам ОДПУ і начальникам ОВ військових округів подати на 25 серпня міркування з питання злиття особливих і контррозвідувальних відділів згори до низу з метою створення «єдиного мощного аппарата»¹¹⁶. При поданні міркувань пропонувалося врахувати, що апарат злитого ОВ повинен мати, зокрема, групу «по контрреволюции в армии и вне ее (контрреволюция, направленная на армию и в самой армии, а также белогвардейско-кулацко-повстанческие организации и бандитизм)», а також і групу «по шпионажу в армии и вне ее»¹¹⁷.

Таким чином, заздалегідь встановлювалося, що діяльність особливих відділів буде поширюватися не тільки на збройні сили і їх оточення (за об'єктовою ознакою), а і на найбільш небезпечні державні («контрреволюційні») злочини (за лінійною ознакою), тобто охоплювати і цивільне населення без урахування його причетності до армії, військової промисловості та інших військових об'єктів.

Ця установка була цілковито врахована у вказаному вище наказі ОДПУ № 299/137 від 10 вересня 1930 р. КРВ і Східний відділи ОДПУ розформувалися і вливалися до ОВ. За реорганізованим (розширеним) ОВ ОДПУ зберігалися всі функції тих відділів, що зливалися — Контррозвідувального, Східного, Особливого.

У всіх ПП ОДПУ сформувалися особливі відділи з аналогічними функціями, які підпорядковували собі всі особливі відділення як територіальних органів (особливі відділення оперативної групи, особливі відділення міського відділення), так і особливі відділи бригад, дивізій і корпусів. Особливі відділи ПП, розташовані в пунктах, де знаходилося командування військових округів, іменовалися Особливими відділами військового округу і Повноважного представництва; на них покладалося додаткове керівництво інформуванням про стан армії на території всього військового округу і вжиття відповідних заходів через командування округів.

Наказом ОДПУ № 2/1 від 2 січня 1931 р. всі особливі відділи корпусів і дивізій, дислокованих у крайових і обласних центрах, були злиті з апаратом особливих відділів повноважних представництв ОДПУ. Так само були

об'єднані всі особливі відділи оперативних секторів ОДПУ й особливі відділи дивізій та корпусів, розміщені в одному й тому ж населеному пункті. У такому разі вони іменувалися особливими відділами оперативного сектору ОДПУ та відповідної дивізії (корпусу). В населених пунктах, де розміщувався особливий відділ дивізії (корпусу), однак не було оперативного сектору ОДПУ, об'єднання з апаратом міського чи районного ДПУ не проводилося, начальником міського (районного) відділу ДПУ та особливого відділення дивізії (корпусу) ставала одна й та ж особа¹¹⁸.

Таким чином, якщо в 1922–1925 рр. були злиті з територіальними органами державної безпеки всі особливі відділи військових округів і тільки частина особливих відділень дивізій (корпусів), — ті, які дислокувалися в губернських центрах, то в 1930–1931 рр. абсолютно всі органи військової контррозвідки було включено до складу територіальних органів ОДПУ.

Реорганізація мала на меті суто політичні цілі, насамперед — напередодні і в ході чистки збройних сил позбавити військове командування каналів впливу на агентурно-оперативні органи. Ця мета досягалася як усуненням армійського керівництва від контролю за особливими органами, так і порушенням стійких, налагоджених за 10 минутих років зв'язків між старими співробітниками особливих відділів і командирами.

Головний удар завдавався по особливим відділам округів, адже ОВ ОДПУ в силу свого положення як в системі органів державної влади загалом, так і в системі органів державної безпеки зокрема, знаходився у сфері безпосереднього контролю керівництва ВКП(б) і країни (власне, особисто Й.Сталіна) і повністю належав центральному апарату ОДПУ, майже не відчуючи залежності чи навіть якогось помітного впливу з боку командування збройними силами.

Навпаки, особливі відділи військових округів навіть формально мало залежали від територіальних органів ДПУ, а функціонально (обслуговування армії) — були вельми щільно зв'язані з військовим командуванням. Потенційно (в особливий період і у воєнний час) можливості окружних особливих відділів були значно більші, ніж кожного з губвідділів ДПУ зокрема, і навіть — ніж ПП ОДПУ, які об'єднували кілька губвідділів: на території України і Криму в 1921–1935 рр. існував лише один УВО, відповідно — один окружний ОВ, з 1935 р. — Харківський і Київський військовий округи, відповідно — два окружних особливих відділи. Оперативні можливості окружних особливих відділів, віддалених територіально від центрального апарату ОДПУ в Москві, пов'язаних службовими, господарськими і особистими інтересами з військовим командуванням, можна порівняти лише з оперативними можливостями ДПУ великих союзних республік — УСРР, БСРР і деяких інших.

Балансуючи на грані громадянської війни, політичне керівництво приступило до очищення армії від людей, здатних вчинити опір новому полі-

тичному курсу. В 1929 — першій половині 1930 р. «вичистили» з армії «чуждых елементов» 16695 осіб, заарештували 2603, з них — 106 середнього, старшого і вищого начальницького складу¹¹⁹. Як видно, чистка армії розпочалася зі змінного складу; на початок колективізації, що позбавляла селян приватної власності, зі збройних сил усувалися «кулацкие элементы, являющиеся базой для контрреволюционной работы»¹²⁰.

Однак цитований наказ ОДПУ № 251/119 від 9 серпня 1930 р., в якому й наведені ці цифри, уже націлював особливі відділи насамперед на репресії проти «старых специалистов, как состоящих в запасе, так и на службе в рядах Красной Армии», серед яких начебто відзначались «резко выявленные тенденции «перестраховки» (в связи с уверенностью в неизбежности гибели Советской власти в предстоящих военных столкновениях)»¹²¹.

Репресії проти командних кадрів широко розгорнулися в 1930–1931 рр. За справою «Весна» було заарештовано понад 3000 офіцерів і генералів колишньої царської армії, які служили на різних посадах у Червоній Армії в Москві, Ленінграді, Україні, Білорусії¹²². Однак у масових арештах старих спеціалістів брали участь вже реорганізовані особливі відділи.

Призначення і переміщення начальницького складу особливих відділів дивізій і корпусів (начальників особливих відділів, їхніх заступників і помічників, — тобто військових контррозвідників за службовими функціями, а не за належністю до універсального підрозділу, який іменувався особливим відділом) могло здійснюватися лише розпорядженням Повноважного представництва; начальник окружного ОВ позбавлявся права вирішувати кадрові питання, хоча ПП попередньо і узгоджувало з ним висування кандидатур¹²³.

Тільки з другорядних питань агентурно-оперативного обслуговування військ (політичний стан, боротьба зі шкідництвом і безгосподарністю) особливим відділам округів підлягали в оперативному відношенні відповідні особливі відділи ПП, розташовані на території військового округу; з питань важких державних злочинів — шпигунство, контрреволюція, терор — округні особливі відділи такого права не одержали. Було також обмежене їхнє право керувати і контролювати діяльність нижчестоячих особливих відділів: особливі відділи корпусів, дивізій і бригад свої доповіді і зведення з армійських справ направляли в ПП ОДПУ, а копії — особливим відділам військових округів. Позачергові донесення (про колективні відмови, арешти, питання, які вимагали погодження з РВР округу тощо) направлялися в ОВ округу і Повноважне представництво одночасно¹²⁴.

Таким чином, особливі відділи у вересні 1930 р. не були розширені. Вони як органи військової контррозвідки були знищені. Реорганізація проводилася не на базі особливих відділів. Ті особливі відділи, які займалися забезпеченням збройних сил, чисельно не збільшилися, а коло їх повноважень не було розширене, — хоча б до того, що мало місце в роки грома-

дянської війни, або належало за мобілізаційним планом на особливий і воєнний періоди. У роки громадянської війни ОВ діяли паралельно з територіальними органами, часто підміняли їх, поширювали свою діяльність і на цивільне населення поза оточенням військових об'єктів, однак при цьому апарати особливих відділів не об'єднувалися з апаратами НК.

У 1930 р. особливі відділи ніяких переваг перед територіальними органами не одержали. «Основной принцип реорганизации ОО и КРО заключается в полном охвате армейских частей и гражданского населения всеми подразделениями ОО (уже реорганизованого — *Авт.*) по всем видам работы...», — роз'яснював циркуляр ОДПУ № 302/00/ від 25 вересня 1931 р.¹²⁵ Це означало, що апарати військової (особливих відділів) і політичної контррозвідки об'єднувалися для обслуговування всього населення, незалежно від його причетності (чи непричетності) до армії, тобто, не за об'єктовою, а за лінійною ознакою.

Отже, територіальні органи стали працювати в армії, підім'явши під себе ті структури військової контррозвідки, які знаходилися безпосередньо у військах. Співробітники територіальних органів — Контррозвідувального і Східного відділів — розпочали оперативно-розшукову роботу в збройних силах під вивіскою Особливого відділу. Об'єднання в одному відділі співробітників трьох великих підрозділів дало можливість здійснити службові (посадові і функціональні) переміщення «старих» працівників, давно і добре знайомих по службі й особисто зі старшим і вищим командним складом РСЧА.

Однак у такій спосіб можна було оновити лише нижчу і середню ланки в апаратах особливих відділів. Вищий начсклад доводилося усувати відкрито, з прийняттям не лише адміністративних, а й політичних рішень. Так, 6 серпня 1931 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про зміни в складі ОДПУ і переміщення деяких членів колегії ОДПУ на іншу роботу. Того ж дня Й.Сталін підписав директивний лист, адресований секретарям ЦК нацкомпартиї, крайкомів і обкомів ВКП(б), в якому вказувалося: «Поручить секретарям национальных ЦК, крайкомов и обкомов дать разъяснение узкому активу работников ОГПУ о причинах последних перемен в руководящем составе ОГПУ на следующих основаниях:

1. Тт. Мессинг и Вольский отстранены от работы в ОГПУ, тов. Ольский снят с работы в Особом отделе, а т. Евдокимов снят с должности начальника секретно-оперативного управления... на том основании, что... б) они распространяли среди работников ОГПУ совершенно не соответствующие действительности разлагающие слухи о том, что дело о вредительстве в военном ведомстве является «дутым» делом; в) они расшатывали тем самым железную дисциплину среди работников ОГПУ...

ЦК отмечает разговоры и шушуканья о «внутренней слабости» органов ОГПУ и «неправильности» линии их практической работы, как слу-

хи, идущие без сомнения из враждебного лагеря и подхваченные по глупости некоторыми горе-коммунистами»¹²⁶.

Тоді ж військове відомство втратило можливість впливати на діяльність особливих відділів. Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 серпня 1931 р. РВР СРСР позбавлялася права давати завдання ОВ ОДПУ і здійснювати контроль за їхнім виконанням, «с тем, чтобы Особый отдел был непосредственно подчинен ОГПУ»¹²⁷. Президія ЦВК СРСР ухвалила відповідну постанову 17 вересня 1931 р.¹²⁸

Повністю і остаточно вивівши військову контррозвідку з-під контролю військового командування, політичне керівництво (власне, Сталін) без особливих клопотів завершило очищення збройних сил від командних кадрів старої (царської) армії.

Місце особливих відділів у системі органів НКВС (1934–1941 рр.)

Постановою Президії ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. ОДПУ як самостійний орган було ліквідоване і на його базі створений Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) СРСР. Роботою утвореного тією ж постановою Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР керував сам нарком внутрішніх справ Г.Ягода. Формально посади начальника ГУДБ не існувало, фактично повсякденною роботою держбезпеки займався перший заступник наркома Я.Агранов¹²⁹.

Приблизно через рік після утворення НКВС СРСР було реорганізовано особливі відділи ГУДБ. Зміни викликалися насамперед розукрупненням військових округів; зокрема, на місці розформованого наказом Наркомату оборони (НКО) СРСР № 079 від 17 травня 1935 р. УВО утворили Київський і Харківський військові округи. У зв'язку з цим наказом НКВС СРСР № 00216 від 10 червня 1935 р. були сформовані єдині апарати: Особливий відділ ГУДБ НКВС по ХВО — Особливий відділ УДБ по Харківській області та Особливий відділ ГУДБ НКВС по КВО — Особливий відділ УДБ НКВС УРСР. Керівником особливих відділів нових військових округів призначався за сумісництвом начальник того управління НКВС, на території якого знаходився штаб округу¹³⁰.

Також наказом по НКВС СРСР від 10 червня 1935 р. особливі відділи й особливі відділення при з'єднаннях і частинах збройних сил увійшли в безпосереднє підпорядкування особливим відділам військових округів і особливим відділам управлінь державної безпеки республіканських (обласних) управлінь НКВС за територіальністю¹³¹. Отже, фактично було скасовано наказ ОДПУ про взаємовідносини особливих відділів округів з особливими відділами Повноважних представників ОДПУ від 21 листо-

пада 1930 р. Військове командування через особливі відділи округів знову могло здійснювати деякий, хоча й непрямий, вплив на контррозвідку.

З приходом 26 вересня 1936 р. М.Єжова до керівництва НКВС СРСР відбулися зміни у структурі його провідного управління — ГУДБ. Зокрема, функції особливих відділів були знову обмежені контррозвідальною роботою у військах. Ймовірно, це оформлено 28 листопада 1936 р., коли ОВ ГУДБ було розбито на два відділи: Особливий відділ (по обслуговуванню збройних сил) і Контррозвідувальний відділ, створений на основі частини Особливого відділу і апарату розформованого Економічного відділу¹³². З 25 грудня 1936 р. відділам ГУДБ НКВС з метою конспірації присвоєно номери. Особливий відділ став називатися П'ятим (5-им) відділом¹³³.

21 березня 1937 р. наказом НКВС СРСР оголошене Тимчасове положення про 5-ий відділ ГУДБ. На нього покладалася контррозвідальна робота в армії, військово-морському флоті та військах внутрішньої та прикордонної охорони. П'ять відділи, що займалися військовою контррозвідкою, створювалися також в Управліннях державної безпеки (УДБ) Управлінь НКВС на місцях. Підрозділи військової контррозвідки в округах, корпусах, дивізіях і бригадах зберегли назву особливих відділів¹³⁴.

«Розукрупнення» особливих відділів, проведене в листопаді 1936 р. і березні 1937 р. означало усунення від роботи по армії загальних (загальнополітичних) підрозділів органів держбезпеки, приведення військової контррозвідки до нормального, звичного стану як окремої лінії оперативно-чекістської діяльності, а також повернення військовому командуванню деякого, хоча й обмеженого впливу на її периферійні структури.

При цьому протягом 1937–1938 рр. особливі відділи здійснили нову, більш широку, ніж у 1930–1931 рр., чистку командних кадрів. Репресії тепер були обернені проти командирів, котрі завоювали і відстояли радянську владу, котрі стояли біля витоків створення радянських збройних сил. Всього в 1937 і 1938 рр. з армії та військово-морського флоту було звільнено близько 44 тис. осіб командно-начальницького складу, в тому числі понад 35 тис. — з сухопутних військ, близько 3 тис. — з військово-морського флоту і понад 5 тис. — з військово-повітряних сил. Майже весь вищий і старший командний склад і політпрацівники такого ж рівня були після арешту розстріляні, а багато померло в ув'язненні.

У 1938 р. Особливий відділ разом з іншими органами НКВС СРСР пережив ще дві реорганізації, точніше — єжовську реорганізацію та берієвську контрреорганізацію.

Характер заходів, проведених М.Єжовим у 1938 р., наводить на думку про те, що він, насамперед, домагався особистого контролю над ключовими оперативно-чекістськими підрозділами. На нараді керівних працівників НКВС 24–25 січня 1938 р. він вперше підняв питання про зміну структури

центрального апарату НКВС СРСР. 28 березня 1938 р. рішення про нову організацію НКВС і ліквідацію ГУДБ схвалило Політбюро ЦК ВКП(б).

Однак, поки протягом квітня — травня відбувалося створення нових підрозділів, політичне керівництво розглядело можливу загрозу і вжило заходів щодо обмеження особистого впливу Єжова на силові структури. Спосіб при цьому було обрано такий же, як і щодо його попередника — перевантаження службовими обов'язками: 8 квітня 1938 р. М.Єжова призначили наркомом водного транспорту СРСР по сумісництву з посадою наркома внутрішніх справ.

І лише після цього 9 червня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 00362 оголошено нову, запропоновану Єжовим, структуру оперативно-чекістських управлінь НКВС СРСР: Управління державної безпеки (1-ше управління), Управління особливих відділів (2-ге управління), Управління транспорту і зв'язку (3-тє управління). Крім того, в структурі центрального апарату НКВС утворено ще три самостійні оперативно-чекістські відділи¹³⁵.

Таким чином, ГУДБ було ліквідоване, а оперативно-чекістська діяльність розпорешена по кількох структурних підрозділах наркомату. Це ускладнювало контроль за нею ззовні, з боку політичного керівництва. Реально керувати нею і контролювати її могла одна особа — нарком внутрішніх справ. Начальники Головних управлінь наркоматів і перші заступники наркомів призначалися рішеннями ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. М.Єжов понизив статус ключових структурних одиниць НКВС з Головних управлінь до Управлінь і одержав можливість призначати їхніх начальників своїм наказом.

Начальник Управління особливих відділів М.Федоров, на відміну від начальників двох інших управлінь М.Фріновського і М.Бермана, не був ні першим, ні просто заступником наркома. Таким чином, контроль партійно-державного керівництва за органами військової контррозвідки був найслабший, а саме через Управління особливих відділів Єжов міг отримати величезну владу над збройними силами.

Цьому цілком очевидно сприяло й те, що наказом НКВС СРСР № 00362 від 9 червня 1938 р. було знову сформовано самостійні особливі відділи військових округів і флотів. При цьому 5-ті (особливі) відділи територіальних УДБ були розкасовані. Периферійні органи військової контррозвідки стали напряму (обминаючи місцеві НКВС — УНКВС) підлягати 2-му управлінню (особливих відділів) НКВС СРСР. Штати новоутворених особливих відділів військових округів затверджено в серпні 1938 р.¹³⁶. У 1937 р. Єжов зумів зосередити у своєму віданні всі органи, що здійснювали агентурну, оперативно-розшукову і розвідувальну діяльність. Відповідні чекістські та міліцейські структури йому дісталися у складі НКВС СРСР, а армійську розвідку він підпорядкував собі власними зусиллями.

П'яте (Розвідувальне) Управління РСЧА являло собою досить потужну противагу не тільки 5-му (Іноземному) відділу УДБ НКВС СРСР, але й

усьому НКВС, причому не лише у зовнішній розвідці, а й всередині країни: органи військової («войсковой») розвідки з'єднань, частин і підрозділів володіли досвідом і кадрами агентурної розвідки, а також спеціально підготовленою збройною силою (розвідувальні підрозділи і частини спеціального призначення). У разі втручання військового командування в політичну боротьбу вони цілком могли протидіяти структурам органів держбезпеки в збройних силах (особливим відділам) і прийняти на себе їхні контррозвідувальні функції.

Особа (або орган), котра контролювала військову розвідку і військову контррозвідку, одержувала фактичну владу над армією. До літа 1938 р. такою особою лишився Й.Сталін і він як політичний лідер керував цими незалежними одна від одної структурами через наркомів внутрішніх і військових справ.

27 листопада 1937 р. начальник П'ятого (Розвідувального) Управління РСЧА Я.Берзін був заарештований, а 29 липня 1938 р. розстріляний. Його заступників С.Урицького, О.Никонова, А.Артузова заарештовано в травні й листопаді 1937 р., іншого заступника — В.Давидова звільнено з посади 21 червня 1938 р.¹³⁷ Нового начальника Розвідувального Управління РСЧА І.Проскурова було призначено лише 14 квітня 1939 р.¹³⁸ Цілком очевидно, що після усунення Я.Берзіна керівництво військовою розвідкою взяв на себе М.Єжов і таким чином монополізував і зовнішню розвідку¹³⁹. Спираючись на всю сукупність оперативно-розшукових, каральних і розвідувальних органів, контролюючи армію, Єжов у 1937 р. міг претендувати на найвищу владу в країні.

Однак, як зазначалося, політичне керівництво СРСР майже одразу розгадало загрозу, яка крилася у запропонованій Єжовим реорганізації НКВС, і вжило застережних заходів. 28 березня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило реорганізацію, а 8 квітня М.Єжова вже призначено наркомом водного транспорту за сумісництвом, в наслідок чого він змушений був одночасно здійснювати перебудову апарату НКВС і освоювати нове для себе відомство.

Крім того, 22 червня 1938 р. першим заступником наркома внутрішніх справ замість М.Фриновського призначено Л.Берія. Єжова обмежено уже не лише надлишком посадових обов'язків, але й іншою людиною; 29 вересня 1938 р. за новою структурою НКВС СРСР поновлено ГУДБ, яке того ж дня очолив 1-ий заступник наркома Л.Берія.

Нарешті, 24 листопада 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Єжова від обов'язків наркома внутрішніх справ, призначивши наступного дня на цю посаду Берія; начальником ГУДБ і першим заступником наркома 16 грудня 1938 р. став В.Меркулов¹⁴⁰.

Значимо, що 29 вересня 1938 р., щойно очоливши ГУДБ, Л.Берія поновив у його складі центральний орган військової контррозвідки в якості 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР¹⁴¹.

Зміна статусу особливих відділів
напередодні й під час Великої Вітчизняної війни
1941–1945 рр.

Передача військової контррозвідки Збройним Силам СРСР (Треті відділи; лютий — липень 1941 р.) 3 лютого 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило розділити НКВС СРСР на два наркомати: Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР і Народний комісаріат державної безпеки СРСР. Розділення приписувалося закінчити в місячний термін. Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила відповідний указ.

8 лютого 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постановили ліквідувати ОВ ГУДБ НКВС СРСР і організувати при Наркоматі оборони і Наркоматі військово-морського флоту особливі відділи НКО і НКВМФ з підпорядкуванням їх безпосередньо народним комісарам оборони і військово-морського флоту. ОВ НКО і НКВМФ були поійменовані Третіми управліннями відповідно НКО і НКВМФ. На їхнє укомплектування передавалися кадри працівників ліквідованого ОВ ГУДБ НКВС СРСР і його периферійних органів. При НКВС СРСР організовувався 3-ий відділ з функціями чекістського обслуговування прикордонних і внутрішніх військ.

Для координації дій у Москві створювалася Центральна рада з представників НКДБ, НКО, НКВМФ і НКВС СРСР у складі наркомів держбезпеки і внутрішніх справ і начальників Третіх управлінь НКО і НКВМФ. На місцях у військових округах створювалися аналогічні ради в складі керівників місцевих органів НКДБ і НКВС і начальників відповідних периферійних органів Третіх управлінь НКО і НКВМФ. Порядок роботи рад постановою від 8 лютого 1941 р. не визначався, в ньому лише обумовлювалось, що вони збираються у разі необхідності, однак не менше одного разу на місяць¹⁴².

12 лютого 1941 р. спільним наказом НКВС і НКДБ СРСР № 00151/003 був визначений порядок передачі справ ОВ ГУДБ НКВС СРСР Третім управлінням НКО, НКВМФ і Третьому відділу НКВС СРСР¹⁴³. НКВС і НКДБ порівняно швидко розлучилися з особливими відділами і впорядкували свою структуру. Це відображено у наказі НКВС СРСР про організацію і завдання Третіх відділів НКВС у прикордонних і внутрішніх військах НКВС та військах ППО від 15 лютого 1941 р., наказі наркома держбезпеки СРСР про організацію управлінь і відділів НКДБ від 26 лютого, директиви НКВС СРСР і НКДБ СРСР про завдання органів внутрішніх справ і держбезпеки у зв'язку з поділом НКВС СРСР на два наркомати від 1 березня 1941 р. та інших¹⁴⁴.

Для НКО контррозвідка була новою сферою діяльності, напевне тому він приймав особливі відділи у своє відання помітно довше. Положення

про Третє управління НКО СРСР і його периферійні органи було розроблене і затверджене наркомом оборони лише 12 березня 1941 р., а оголошене наказом НКО СРСР 12 квітня того ж року¹⁴⁵. За цим Положенням начальник Третього управління підлягав тільки наркомом оборони і виконував тільки його розпорядження, начальники Третіх відділів військових округів (фронту) підлягали тільки начальнику Третього управління НКО СРСР і наркомом оборони. Положенням встановлювалася незначна залежність військової контррозвідки від органів НКДБ: вербовка іноземних підданих здійснювалася за погодженням з НКДБ, а заарештовані органи Третього управління утримувалися в слідчих тюрмах НКДБ (при Третіх відділах військових округів (фронту) створювалися камери попереднього ув'язнення)¹⁴⁶.

Реорганізація військової контррозвідки, здійснена у відповідності до директив політичного керівництва від 3 і 8 лютого 1941 р., мала парадоксальний характер як з точки зору всієї історії особливих відділів, так і з точки зору недавніх подій, а саме — згорання єжовської реорганізації червня-вересня 1938 р. З 1918 р. чекісти наполегливо боролися за вилучення військової контррозвідки з-під будь-якого впливу військового відомства і за повне її підпорядкування собі. Цієї мети вони досягли в 1931 р. Однак у лютому 1941 р. військова контррозвідка повністю і безумовно перейшла в підпорядкування НКО, одержавши статус навіть не Управління, а Головного управління (Положення про Третє управління НКО СРСР від 12 березня 1941 р.), що передбачало значне збільшення штатів і обсягу роботи. Військова розвідка і військова контррозвідка опинилися в одному відомстві.

Таким чином, або згорання єжовської реорганізації було суто суб'єктивним актом, або ж на 1941 р. різко змінилися об'єктивні обставини, примусивши знову надати більш високого статусу органам військової контррозвідки. З урахуванням наступних реорганізацій необхідно зазначити, що в 1941 р. відбувалася безпосередня підготовка військової контррозвідки до великої наступальної війни, можливо — до превентивної війни.

Надання потужним збройним силам оперативно-розшукових функцій збільшувало ризик їхнього втручання у внутрішню політику. Третє управління НКО СРСР одержало дві противаги — НКВС і НКДБ СРСР. 19 квітня 1941 р. оперативні можливості Третього управління були суттєво обмежені, його фактично поставили під контроль НКДБ СРСР. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постановили ввести в штати органів Третіх управлінь НКО і НКВМФ посади заступників начальників Третіх управлінь (відділів, відділень), безпосередньо підпорядкувавши їх відповідним НКДБ (УНКДБ) за територіальністю з одночасним їх підпорядкуванням начальникам Третіх управлінь (відділів, відділень). Ці заступники призначалися, переміщалися і звільнялися наказами НКДБ СРСР і утримувалися за його рахунок.

Органи Третіх управлінь зобов'язувалися повідомляти органам держбезпеки про всі здійснені ними арешти і результати допитів заарештова-

них через заступників начальників Третіх управлінь (відділів, відділень); органи держбезпеки таких зобов'язань перед Третіми управліннями не мали. Органам держбезпеки надавалося право брати у своє провадження будь-яку слідчу або агентурну справу, що велася в органах Третіх управлінь НКО і НКВМФ з перерахуванням за собою заарештованих і агентури.

Органи Третіх управлінь, зі свого боку, одержали право всього лише вимагати від органів держбезпеки передачі справ, які мали пряме відношення до армії та ВМФ. Нарешті, НКДБ одержав і організаційну перевагу над військовою контррозвідкою: було встановлено, що організовані згідно з рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 лютого 1941 р. Центральна рада і місцеві ради скликаються під головуванням представників органів НКДБ СРСР¹⁴⁷.

Директивними документами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на Треті відділи по-суті не покладалася робота в оточенні збройних сил. Лише в двох підпунктах «Положення про Третє управління НКО СРСР» — суто відомчому документі — побіжно йдеться про цивільне оточення в зв'язку з виявленнями і припиненням (запобіганням) шпигунства і спроб диверсій у Червоній Армії.

Зазначимо, що коли армія діє на власній території, управління її агентурно-оперативним обслуговуванням доцільно здійснювати (і здійснювалося в 1918–1921 і червні 1941–1943 рр.) тим же органом, який забезпечує державну безпеку на території своєї країни. Якщо армія виходить зі своєї території, при наступі польові війська залишають за собою більш-менш широку смугу звільненої власної або окупованої чужої території, яку необхідно закріплювати в військовому, адміністративному, а також і в агентурно-оперативному відношенні. Ця смуга і суто механічно, і функціонально розділяє військові («войсковые») органи держбезпеки (особливі відділи) і територіальні. Саме останні закріплюють цю смугу, а особливі відділи обслуговують власне тил фронту і збройні сили. Використання в інтересах армії сил і засобів територіальних органів держбезпеки і навіть координація дій на місцевому рівні стає практично неможливим, а збереження формальної єдності — непотрібним.

Однак, оскільки бойові дії з перших днів Великої Вітчизняної війни охопили значну територію СРСР, керівництво військової контррозвідки змушене було уточнити напрямки її діяльності, акцентувавши увагу на роботі серед цивільного населення. Якщо в «Положенні про Третє управління НКО СРСР» від 12 березня 1941 р., як вказувалось вище, лише побіжно йшлося про роботу в цивільному оточенні армії, то директивою Третього управління НКО СРСР № 35523 про роботу органів Третього управління НКО СРСР у воєнний час від 27 червня 1941 р. при переліку напрямків діяльності робота серед населення була поставлена одразу після роботи в армії.

Директива встановила, що функції органів цього Управління «в военное время должны слагаться из: 1) агентурно-оперативной работы: а) в частях Красной Армии; б) в тылах, обеспечивающих действующие на фронте части; в) среди гражданского населения; 2) борьбы с дезертирством; 3) работы на территории противника»¹⁴⁸.

Того ж дня, 27 червня 1941 р. Третє управління НКО СРСР видало ще одну директиву за № 35553 про часткову реорганізацію третіх відділів округів і армій. В ній зазначалося: «Опыт работы органов 3-го Управления НКО СССР показал, что существующая структура не обеспечивает надежной борьбы с контрреволюционным и шпионским элементом, состоящим на формулярном учете и разрабатываемым по агентурным данным... Дела-формуляры и агентурные разработки на протяжении ряда лет остаются нереализованными...»¹⁴⁹.

Йшлося, звичайно, про цивільне населення СРСР, оскільки у червні 1941 р. радянській контррозвідці явно не було діла до «контрреволюційного елементу» Польщі, Румунії, Німеччини та інших країн. Збій в роботі, неготовність військової контррозвідки до розробки уже існуючих справ-формулярів можна пояснити лише тим, що її органи не готувалися працювати серед власних громадян, а націлювалися, як зазначено в директиві, на інформаційно-профілактичну роботу, що цілком логічно, якщо армія збиралася воювати на чужій території.

З метою корінного покращення роботи директива передбачала утворення в третіх відділах армій і округів контррозвідувальних відділень, на які покладалася насамперед розробка елементу, що перебував на обліку. В третіх відділеннях корпусів, дивізій, гарнізонів та відповідних їм реорганізація не проводилася¹⁵⁰.

Справи-формуляри, про які йдеться в директиві, заводились не третіми відділами НКО СРСР. Громадяни СРСР давно і щільно були охоплені агентурно-освідомчим апаратом територіальних органів ГУДБ НКВС СРСР, з якого не так давно виділилося саме Третє управління НКО СРСР. При цьому виділенні аж ніяк не планувалося, що обидва органи вестимуть на рівних (дублюватимуть) роботу в одному й тому ж середовищі.

За умов відступу робота на території противника значною мірою співпала з роботою на власній державній території, яку тимчасово окупував ворог, тобто знову-таки серед свого населення, охопленого довоєнною агентурою і обліками. До діяльності в цьому середовищі територіальні органи пристосовані краще, ніж армійська контррозвідка: НКВС і (або) НКДБ могли просто залишати перед відступом підготовлену в мирний час агентурно-освідомчу мережу, окремих агентів. Передача мережі й агентів контррозвідці НКО або координація діяльності двох наркоматів зменшувала ефективність роботи.

Повернення військової контррозвідки в підпорядкування органів державної безпеки (липень 1941 р. — квітень 1943 р.)

Коли стало очевидним, що війна досить довгий час вестиметься в межах СРСР, Державний комітет оборони (ДКО) 17 липня 1941 р. ухвалив рішення про перетворення органів Третього управління НКО СРСР як у діючій армії, так і у військових округах (від відділень у дивізії й вище) на особливі відділи, а Трете управління НКО СРСР перетворив на Управління особливих відділів НКВС СРСР. Уповноваженні особвідділу в полку і особвідділу в дивізії одночасно підпорядковувалися відповідно комісару полку і комісару дивізії.

В якості головного завдання особливих відділів на період війни визначалася «решительная борьба со шпионажем и предательством в частях Красной Армии и ликвидация дезертирства непосредственно в прифронтовой полосе»¹⁵¹. Ця постанова ДКО була продубльована і прокоментована директивою НКВС СРСР № 169 від 18 липня і наказом НКВС СРСР № 00940 від 19 липня 1941 р.

Зазначимо також, що НКДБ і НКВС були знову об'єднані в єдиний наркомат — НКВС СРСР на чолі з Л.Берія, а колишній нарком держбезпеки СРСР В.Меркулов став знову першим заступником наркома внутрішніх справ. Оперативно-чекістські управління і відділи не об'єднувались, як раніше, в єдине ГУДБ у складі НКВС. Жодне з шести оперативно-чекістських управлінь не мало статусу Головного, тоді як серед адміністративно-оперативних управлінь, управлінь військ і управлінь виправно-трудових таборів було чимало Головних управлінь.

Ця структура НКВС була дуже близькою до тієї, яку створив у червні 1938 р. М.Єжов, намагаючись, очевидно, послабити контроль партійно-державного керівництва за агентурно-оперативною діяльністю. Те, що партійно-державне керівництво прийняло її в 1941 р., не означає, що воно тепер не остерігалось надмірного зосередження влади в руках наркома внутрішніх справ, хоча, зрозуміло, ведення оборонної війни і цілком реальна загроза поразки в ній різко зменшили можливість державного перевороту.

Застережних заходів було вжито: постановою РНК СРСР від 30 липня 1941 р. заступниками наркома внутрішніх справ призначено 8 осіб, п'ять з яких не очолювали ніяких управлінь і відділів НКВС, тобто стали заступниками наркома не за місцем у апараті НКВС, а були призначені лише для того, щоб перебрати на себе частину функцій наркома по контролю за роботою управлінь і відділів.

Серед керівників оперативно-чекістських підрозділів тільки один мав ранг заступника наркома — начальник Управління особливих відділів В.Абакумов. На відміну від семи інших заступників він відповідав за роботу лише одного свого управління, і це зайвий раз вирізняє величезну вагу особливих відділів у структурі органів державної безпеки.

Поновлене у липні 1941 р. Управління особливих відділів різко скоротило свою роботу в оточенні армії серед цивільного населення, передавши цілий ряд напрямів діяльності до інших підрозділів НКВС. 15 серпня 1941 р. наказом НКВС СРСР № 001079 військовою цензурою поштової кореспонденції передано з Управління до 2-го спецвідділу НКВС СРСР¹⁵². 29 серпня 1941 р. директивою НКВС СРСР № 221 агентурно-оперативне обслуговування органів військових сполучень на місцях з особливих відділів військових округів передано до транспортних відділів НКВС¹⁵³. 8 жовтня 1941 р. наказом НКВС СРСР № 001474 агентурне обслуговування територіальних військових комісаріатів і призовних дільниць передано з Управління особливих відділів до 3-го управління НКВС СРСР¹⁵⁴.

Як видно зі штатів Управління особливих відділів НКВС СРСР, затверджених 15 серпня 1941 р., й з директиви НКВС СРСР № 24 від 23 січня 1942 р. про агентурно-оперативні заходи по виявленню і ліквідації диверсійно-терористичних формувань, створюваних німцями з добровольців з числа радянських громадян для проведення підривної діяльності в тилу Червоної Армії, цією роботою особливі відділи НКВС теж не займалися, її було покладено на 2-ге управління НКВС СРСР¹⁵⁵. Щоправда, директива НКВС СРСР № 264 від 4 липня 1942 р., яка змінила структуру Управління особливих відділів НКВС СРСР, поклала на раніш існуючий 4-ий відділ Управління не тільки керівництво агентурно-оперативною роботою особливих органів фронтів по родах військ (піхота, кавалерія, артилерія, що входила до складу дивізії), а й керівництво та узагальнення роботи по боротьбі з антирадянськими націоналістичними формуваннями¹⁵⁶.

18 лютого 1942 р. наказом НКВС СРСР № 00346 оперативне обслуговування евакогоспіталів Наркомату охорони здоров'я передане від особливих відділів НКВС СРСР до третіх відділів УНКВС по територіальності¹⁵⁷. 12 серпня 1942 р. наказом НКВС СРСР № 001672 агентурно-оперативне обслуговування апаратів військових представництв на промислових підприємствах передане з Управління особливих відділів в Економічне управління НКВС СРСР¹⁵⁸.

Органи Третього управління НКВМФ були перетворені на особливі відділи згідно з постановою ДКО від 10 січня 1942 р. й наказом НКВС СРСР і НКВМФ СРСР № 0075/008. Третє управління НКВМФ стало вважатися відділом Управління особливих відділів НКВС по обслуговуванню ВМФ. Треті відділи об'єднань і з'єднань ВМФ були перейменовані на особливі відділи НКВС відповідних об'єднань і з'єднань (флотів, флотилій, ескадр тощо)¹⁵⁹.

У жовтні 1942 р. було скасовано інститут військових комісарів і поновлено у Збройних Силах повне єдиноначалля. У зв'язку з цим, згідно з постановою ДКО від 13 жовтня 1942 р. і наказом НКВС СРСР № 002279 від 14 жовтня 1942 р., оперативний уповноважений в полку і начальник

особливого відділу з'єднання одночасно з підпорядкуванням по лінії особливих органів НКВС підлягали також відповідно командирів полку і командиру з'єднання¹⁶⁰.

20 січня 1943 р. вказівкою НКВС СРСР № 1694 за підписом заступника наркома начальникам особливих відділів НКВС діючих фронтів, армій, флотів і флотилій дозволялось перекидання агентури на бік противника з контррозвідувальними завданнями для встановлення місця знаходження розвідувальних органів противника (розвідвідділи, розвідпункти, школи, курси) і «внедрення» її в ці органи з метою виявлення наміченої для перекидання ворожої агентури, її зв'язків, каналів і способів проникнення в штаби і частини Червоної Армії та ВМФ¹⁶¹.

Повторна передача військової контррозвідки Збройним Силам СРСР («Смерш»; квітень 1943 р. — травень 1946 р.)

У квітні 1943 р., після Сталінградської битви, коли намітився корінний перелом у ході війни і очікувався швидкий наступ усіх фронтів, зі складу НКВС знову були виділені НКДБ і апарат військової контррозвідки.

Постановою РНК СРСР № 415–138сс від 19 квітня 1943 р. Управління особливих відділів НКВС СРСР було передане в НКО СРСР, де на його основі утворене Головне управління контррозвідки НКО «Смерть шпигунам» («Смерш»). Відділ Управління особливих відділів НКВС СРСР по обслуговуванню ВМФ був переданий до НКВМФ СРСР. На базі цього відділу утворене Управління контррозвідки «Смерш» НКВМФ. Положення про нього та про його органи на місцях затверджене 31 травня 1943 р. постановою ДКО СРСР № 3461 сс/ОВ¹⁶².

Постановою РНК СРСР на ГУКР «Смерш» були покладені такі завдання: «а) боротьба со шпионской, диверсионной, террористической и иной подрывной деятельностью иностранных разведок в частях и учреждениях Красной Армии; б) борьба с антисоветскими элементами, проникшими в части и учреждения Красной Армии; в) принятие необходимых агентурно-оперативных и иных (через командование) мер к созданию на фронтах условий, исключающих возможность безнаказанного прохода агентуры противника через линию фронта, с тем чтобы сделать линию фронта непроницаемой для шпионских и антисоветских элементов; г) борьба с предательством и изменой Родине в частях и учреждениях Красной Армии (переход на сторону противника, укрывательство шпионов и вообще содействие работе последних); д) борьба с дезертирством и членовредительством на фронтах; е) проверка военнослужащих и других лиц, бывших в плену и окружении противника; ж) выполнение специальных заданий Народного комиссара обороны»¹⁶³.

Ніякого органу для координації діяльності НКДБ, НКВС і ГУКР «Смерш», на зразок організованої в 1941 р. Центральної ради, в 1943 р. не

створили. Причина, очевидно, полягала в тому, що ГУКР «Смерш» підлягало безпосередньо Й.Сталіну, який був наркомом оборони. Крім того, Сталін очолював ДКО СРСР і Ставку Верховного головнокомандування, а нарком внутрішніх справ Л.Берія був членом обох цих органів влади і управління.

Реорганізацію 1943 р. здійснено загалом за схемою лютого 1941 р. Цілком очевидно, що причини обох реорганізацій однакові: необхідність пристосування контррозвідувального апарату до умов наступальної війни. Згідно з існуючими положеннями ГУКР НКО «Смерш» та його органи не займалися роботою серед цивільного населення — ні серед громадян СРСР, ні серед населення інших країн. Щоправда, як видно зі штату ГУКР «Смерш», затвердженого Сталіним 27 квітня 1943 р., його 5-ий відділ керував роботою органів «Смерш» у внутрішніх військових округах (Московському, Привольському, Сибірському та інших), тобто, так чи інакше міг охоплювати цивільне оточення дуже нечисленних гарнізонів і управлінь; 4-ий відділ здійснював контррозвідувальну роботу на боці противника з метою виявлення каналів проникнення його агентури в частини і установи Червоної Армії, оперативне обслуговування штабів партизанського руху, а також організовував боротьбу з агентурою противника, яка проникала в ці штаби і партизанські загони, — отже, до переходу державного кордону СРСР теж мав справу з цивільним населенням тимчасово окупованих противником територій СРСР¹⁶⁴.

Справді, в опублікованих оперативних директивах, наказах, вказівках ГУКР «Смерш» та його органів діяльність серед населення на території СРСР фіксується досить рідко. Зате робота серед цивільних за кордоном з кінця 1943 р. зростає дуже помітно. Характерно, що тут «Смерш» мав справу здебільшого з громадянами СРСР або емігрантами дореволюційних і революційних часів, насамперед об'єднаних в антирадянські організації: Організація українських націоналістів (ОУН), білоруський «Союз боротьби проти більшовизму», «Союз білоруської молоді», «Націонал-соціалістська трудова партія Росії», «Російський загальновійськовий союз», «Національно-трудоий союз нового покоління» та інші¹⁶⁵.

Після закінчення війни, 4 травня 1946 р., органи військової контррозвідки знову повернено з військового відомства в систему органів державної безпеки (на той час — Міністерство державної безпеки СРСР); центральний орган військової контррозвідки іменувався 3-ім Головним управлінням МДБ СРСР¹⁶⁶.

Висновки

Місце і роль радянської військової контррозвідки — особливих відділів — у системі органів державної безпеки протягом 1918–1946 рр. декілька разів суттєво змінювалися залежно від політичних факторів, — як

об'єктивних, так і суб'єктивних. При цьому місце особливих відділів визначалося характером підпорядкування: впродовж розглядуваного періоду органи військової контррозвідки або перебували в подвійній залежності — від органів держбезпеки (НК–ДПУ–НКВС–МДБ) і військового відомства, або підлягали лише органам держбезпеки.

Тенденція до переведення військової контррозвідки під виключний контроль органів держбезпеки прослідковується в мирний час. Вплив на неї військового відомства допускається в особливий період (безпосередня підготовка до великої наступальної війни в першій половині 1941 р.) і під час війни. У воєнних умовах партійно-політичне керівництво могло здійснювати контроль за військовою контррозвідкою не опосередковано (за допомогою органів держбезпеки), а безпосередньо (політичний лідер очолює військове відомство).

Пропонуємо таку періодизацію історії особливих відділів:

I. 1918 р. — період становлення. Органи військової контррозвідки формуються паралельно в структурах військового відомства і НК.

II. 1919 — серпень 1931 рр. Особливі відділи знаходилися в подвійному підпорядкуванні органів держбезпеки (НК–ДПУ) і військового відомства, яке давало особливим відділам завдання й контролювало їх виконання. Організаційно-методичні питання роботи визначалися чекістами. У вирішенні кадрових питань вони також мали абсолютну перевагу, за винятком періоду громадянської війни.

1) 1919 — січень 1922 рр. У період громадянської війни особливі відділи в силу об'єктивних обставин стали структурами, паралельними органам НК, діючи серед широких мас цивільного населення. Повноваження особливих відділів, їхні оперативні можливості перевищували можливості надзвичайних комісій.

Через те, що в громадянській війні військова контррозвідка активно діяла в двох середовищах — в армії й серед цивільного населення, а також підлягала двом відомствам, склалося два типи особливих відділів: армійські (особливі органи частин, з'єднань і об'єднань), які прямо контролювалися відповідними комісарами і реввійськрадами, а також територіальні (ОВ ВУНК, особливі відділи губНК), залежні від надзвичайних комісій. Центральний орган військової контррозвідки — ОВ ВНК — також повністю контролювався чекістами, а не військовими.

Із закінченням громадянської війни необхідність і можливість дублювання агентурно-оперативної діяльності всередині країни відпала. В 1921 р. й до травня — липня 1922 р. відбувалася реорганізація військової контррозвідки, пристосування її до умов мирного часу.

2) Середина 1922 — серпень 1931 рр. В умовах мирного часу стаціонарне розміщення військових формувань дало можливість підпорядкувати їхні особливі органи органам держбезпеки (ДПУ): особливі відділи

дивізій підпорядковано особливим відділам СОЧ губвідділів ДПУ, — суто територіальним органам; особливі відділи військових округів включено до складу ПП ДПУ. Таким чином, пряму вертикальну структуру підпорядкування особливих відділів зверху до низу — від ОВ ВНК до особливих відділень полків і уповноважених у батальйонах — було зруйновано. Особливі відділи стали суто територіальними органами.

При вертикальній системі організації контррозвідки військове командування в ланці батальйон — фронт (округ) мало визначальний вплив на її діяльність. Вже на середину 1922 р. контроль військового відомства за особливими відділами став мінімальним.

ІІІ. Серпень 1931 — лютий 1941 рр. Військове відомство не мало навіть формального права давати завдання органам військової контррозвідки і контролювати їх виконання. Фактично воно втратило це право за рік до формального рішення, — ще в серпні — вересні 1930 р. Причина цього — загострення соціальної напруженості до крайньої межі внаслідок насильницького проведення колективізації й встановлення режиму одноосібної влади (по-суті — диктатури) Й.Сталіна.

В основі численних реорганізацій органів державної безпеки та внутрішніх справ, а в їх складі — й органів військової контррозвідки, здійснених в цей період (липень 1934 р., кінець 1936 — початок 1937 рр., червень 1938 р., вересень 1938 р.) лежали здебільшого причини не об'єктивного, а суб'єктивного характеру. Реорганізації диктувалися інтересами політичної, групової, — а то й апаратної боротьби, прагненням мати на чолі відомства держбезпеки і його ключових підрозділів надійну, віддану партійно-державному керівництву людину.

Окремі зміни, які торкнулися особливих відділів, все ж мали об'єктивно доцільний характер, диктувалися інтересами справи.

1) Вересень 1930 — листопад 1936 рр. Контррозвідувальний, Східний і Особливий (військова контррозвідка) відділи було злито в одну структуру під назвою Особливий відділ, — у такий спосіб особливі відділи як органи військової контррозвідки були по-суті ліквідовані. Агентурно-оперативна робота і в армії, і серед цивільного населення велася єдиним органом, від розподілу контррозвідувальної роботи за об'єктовою ознакою відмовилися. Загальнополітичні органи держбезпеки працювали в армії, підім'явши під себе ті структури військової контррозвідки, які до того обслуговували збройні сили. Реорганізацію здійснено з огляду на чистку армії (справа «Весна») в умовах гострої внутріполітичної обстановки: здійснювати репресії руками старих осібів, котрі зблизилися з командними кадрами ще в роки громадянської війни, було ризиковано.

2) Листопад 1936 — лютий 1941 рр. Особливий відділ розукрупнено. Органи військової контррозвідки відділено від структур загальнополітич-

ної контррозвідки. За військовою контррозвідкою збереглася назва особливих відділів.

IV. Лютий — липень 1941 р. Формально органи військової контррозвідки перейшли в одноосібне відання військового відомства, фактично знаходилися в подвійному підпорядкуванні, оскільки з квітня 1941 р. НКДБ СРСР одержав і право, і можливості контролювати діяльність Третіх управлінь (контррозвідувальних) НКО і НКВМФ СРСР, а також втручатися в неї. Виділення військової контррозвідки зі структур держбезпеки відбулося в період підготовки СРСР до великої наступальної війни і перетворювало її органи на «рухливі, а не територіальні, пристосовані для війни, а не для миру» (формулювання Ф.Дзержинського*).

V. Липень 1941 — квітень 1943 рр. З урахуванням обстановки затяжної оборонної війни на власній території органи військової контррозвідки включено до складу органів держбезпеки, віддано в їх одноосібне розпорядження.

Оперативний уповноважений в полку і начальник особливого відділу з'єднання (дивізії) до жовтня 1942 р. підлягали відповідно комісару полку і дивізії, з жовтня 1942 р. — командиру полку і з'єднання, при цьому підпорядкування по лінії особливих відділів НКВС СРСР зберігало чинність. Особливі відділи армій і фронтів, Управління особливих відділів НКВС СРСР від військового командування не залежали ніяк, — тому вважаємо, що військова контррозвідка в цей період не мала подвійного підпорядкування. Вплив військового відомства на неї був зовсім незначний.

VI. Квітень 1943 — травень 1946 рр. В умовах наступальної війни на території інших країн органи військової контррозвідки передано військовому відомству. Контроль органів державної безпеки за військовою контррозвідкою — не самоціль, а засіб забезпечення лояльності армії до партійно-державного керівництва, — а оскільки глава партії й уряду Й.Сталін безпосередньо очолював НКО і був Верховним Головнокомандувачем, формальний контроль органів держбезпеки за військовою контррозвідкою («Смерш») виявився зайвим, його не запроваджували.

Отже, на характер діяльності органів військової контррозвідки вирішальний вплив справляло місце, приналежність території, на якій вони працювали, а також рівень соціальної напруженості в суспільстві.

При дії на території іншої держави особливі відділи працювали лише у власних збройних силах і серед тієї незначної частини іноземних громадян, котрі безпосередньо контактували з ними; військова контррозвідка також діяла тут проти ворожих організацій емігрантів зі старої Росії (СРСР).

* Див. док. № 1 «Лист голови ВНК Ф.Е.Дзержинського до голови ВУНК В.М.Манцева від 25 грудня 1920 р.» у 1-й частині даної публікації («З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». — 2000. — № 2/4. — С. 355).

Закріплювали ж окуповану територію в агентурно-оперативному відношенні оперативні групи територіальних органів держбезпеки.

При дії на власній території особливі відділи працювали проти цивільного населення значно активніше. В роки громадянської війни (1918–1921 рр.) вони взагалі дублювали діяльність органів держбезпеки (НК). В період колективізації, коли країна стояла на грані громадянської війни, органи військової контррозвідки як окрема структура були фактично ліквідовані, — однак їхні співробітники, хоча і в одних підрозділах із співробітниками політичної контррозвідки, працювали і в армії, і серед цивільного населення.

По-суті, на початку 1930-х рр. повторилася ситуація 1918–1921 рр., коли військова контррозвідка діяла проти цивільних: щоправда, якщо в роки громадянської війни територіальні органи держбезпеки (НК) не допускалися до роботи в збройних силах, то на початку 1930-х рр. це обмеження для них було зняте. За нормальних умов мирного часу військова контррозвідка на власній території досить щільно «обслуговувала» цивільне населення (навіть за об'єктовою ознакою, — надто багато військових об'єктів і об'єктів оборонного призначення існувало на території СРСР), — і в ході оборонної війни, протягом липня 1941 — січня 1943 рр. довго, з очевидним напруженням позбувалася цієї лінії роботи, передаючи її до територіальних органів. Лише перехід збройних сил у стратегічний наступ і включення військової контррозвідки до складу військового відомства кардинально вирішив цю проблему.

Додаток № 1

Начальники радянської військової контррозвідки (1922–1946 рр.)

4. **Ягода Генріх Григорович** (Іегуда Єнох Гершонович; 1891, м. Рибінськ — 1938) — *начальник Особливого відділу ДПУ-ОДПУ в 1922–1929 рр.*

З родини дрібного ремісника. Член комуністичної партії з 1907 р. (за іншими даними — в 1907–1913 рр. належав до організації анархістів-комуністів). Його батько — двоюрідний брат батька Я.Свердлова, пізніше Ягода був одружений на племінниці Свердлова. З 1915 р. — в армії, учасник Петроградського жовтневого збройного повстання 1917 р. У 1918 р. — заступник начальника Вищої військової інспекції. В 1919–1922 рр. — член колегії наркомату зовнішньої торгівлі.

В органах НК з 1919 р. з 1920 р. — член Колегії ВНК, управляючий справами ВНК, заступник начальника ОВ. З серпня 1921 р. — начальник Адміністративно-організаційного управління, потім заступник начальни-

ка СОУ ВНК-ДПУ. З вересня 1923 р. — другий заступник голови ДПУ-ОДПУ. В 1922-1929 рр. — начальник ОВ ДПУ-ОДПУ, водночас, в 1927–1929 рр. — начальник СОУ ОДПУ. З 1926 р. — заступник голови ОДПУ.

В липні 1934 — вересні 1936 рр. — нарком внутрішніх справ СРСР. У вересні 1936 — квітні 1937 рр. — нарком зв'язку СРСР.

Генеральний комісар державної безпеки (1935 р.). Член ЦК ВКП(б) з 1934 р.

Розстріляний 15 березня 1938 р.

5. **Ольський (Куликовський) Ян Калікстович** (1898, с. Бутримонці Троцького повіту Віленської губ. — 1939) — *начальник Особливого відділу ОДПУ в 1929 — серпні 1931 рр.*

Закінчив реальне училище. Член комуністичної партії з червня 1917 р., в 1917–1918 рр. належав до петроградської групи Соціал-демократії Польщі та Литви. Учасник Петроградського жовтневого збройного повстання 1917 р. В січні — листопаді 1918 р. — співробітник польського комісаріату при наркоматі у справах національностей. У вересні 1918 — квітні 1919 рр. — на підпільній партійній роботі в Литві, з того часу користувався прізвищем Ольський. З квітня 1919 р. — начальник поштово-телеграфного відділу Литовсько-Білоруської (з червня 1919 р. — 16-ої) армії. У травні — серпні 1919 р. — Особливоуповноважений Ради праці та обору Литви.

В органах НК з 1919 р. — помічник начальника активної частини, тимчасово виконуючий обов'язки начальника ОВ 16-ої армії. В 1920–1921 рр. — начальник інформаційного відділення ОВ Західного фронту, начальник ОВ 1-ої Польської Червоної армії, начальник ОВ 16-ої армії. В жовтні 1920 — січні 1923 рр. — керівник НК Білорусії. В 1923 р. — начальник відділення КРВ ДПУ, помічник начальника КРВ ДПУ. З 1923 р. — начальник Відділу прикордонної охорони ДПУ і, водночас, головний інспектор прикордонної охорони і військ ДПУ, начальник Вищої прикордонної школи ДПУ. З 1925 р. — заступник начальника ОВ ОДПУ і помічник начальника КРВ ОДПУ за сумісництвом. У 1929 — серпні 1931 рр. — начальник ОВ ОДПУ. В 1931–1937 рр. — начальник Головного управління громадського харчування наркомату харчової промисловості СРСР.

Заарештований 31 травня 1937 р., засуджений на смертну кару 27 листопада 1937 р., розстріляний 14 лютого 1938 р. Реабілітований посмертно в 1955 р.

6. **Прокоф'єв Георгій Євгенович** (1895, Київ — 1937, Москва) — *начальник Особливого відділу ОДПУ в серпні-жовтні 1931р.*

З родини дрібного чиновника, дворянин. Анархіст-комуніст в 1916–1919 рр. Член комуністичної партії з грудня 1919 р. Закінчив юридичний факультет Київського університету й 1-ий курс Комерційного інституту.

В 1917 р. брав участь у революційних подіях в Києві, в 1917–1918 рр. — співробітник Виконкому вищих навчальних закладів. У 1918–1919 рр. — на підпільній роботі в Україні. В 1919–1920 рр. — начальник політпросвітнього відділу 12-ої, в 1920 р. — 1-ої Кінної армії, політпрацівник на залізнично-транспорті.

В органах НК з вересня 1920 р. У вересні 1920 — лютому 1924 рр. — в Іноземному відділі ВНК-ДПУ: уповноважений, помічник начальника відділення, помічник начальника Закордонної частини, помічник начальника Іноземного відділу. Одночасно, в 1922 р. — помічник начальника Особливого бюро при СОУ ОДПУ по адміністративній висилці антирадянських елементів інтелігенції.

В лютому 1924 — липні 1926 рр. — начальник Інформаційного відділу, одночасно, в 1925 р. — начальник відділу політичного контролю.

В лютому 1926 — серпні 1936 рр. — начальник ЕКУ ОДПУ. З 6 серпня по 25 жовтня 1931 р. — начальник ОВ ОДПУ. В жовтні 1931 — листопаді 1932 рр. — заступник наркома Робітничо-селянської інспекції СРСР.

В листопаді 1932 — січні 1934 рр. — начальник Головного управління Робітничо-селянської міліції ОДПУ, одночасно, до липня 1934 р. — третій заступник голови ОДПУ. В липні 1934 — вересні 1936 рр. — другий заступник наркома внутрішніх справ СРСР.

У вересні 1936 — квітні 1937 рр. — перший заступник наркома зв'язку СРСР.

Комісар державної безпеки 1-го рангу.

Заарештований 11 квітня 1934 р., розстріляний.

7, 9. Леплевський Ізраїль Мойсейович (1894, м. Брест-Литовський Гродненської губ. — 1938) — *начальник Особливого відділу ОДПУ у листопаді 1931 — лютому 1933 рр., начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у грудні 1936 — червні 1937 рр.*

З родини робітника-плотника. В 1909–1914 рр. — член Бунду, член комуністичної партії з лютого 1917 р. Працював робітником у шапочній майстерні й конторником на аптекарському складі. З 1914 р. — в армії. З липня 1917 р. — член військової організації більшовиків у Катеринославі.

В органах НК з 1918 р. З лютого 1918 р. — реєстратор зброї у Саратовській губНК. З червня 1918 р. — на підпільній роботі в Самарі. З жовтня 1918 р. — помічник та заступник завідуючого Секретно-оперативного відділу (СОВ) Самарської губНК. З липня 1919 р. — на підпільній роботі в Катеринославі.

З грудня 1919 р. — уповноважений 1-ої групи Катеринославської губНК. З серпня 1920 р. — член колегії Катеринославської губНК і помічник завідуючого СОВ. З грудня 1920 р. — завідуючий СОВ і начальник ОВ Катеринославської губНК. З травня 1921 р. — завідуючий СОЧ

Катеринославської губНК, заступник голови губНК. 3 травня 1922 р. — голова Катеринославського губвідділу ДПУ, з лютого 1923 р. — Подільського губвідділу ДПУ. 3 жовтня 1925 р. — начальник Одеського окружного відділу ДПУ та 26-го прикордонного загону. 3 липня 1929 р. — заступник, з грудня — начальник СОУ ДПУ УСРР. У серпні-листопаді 1931 р. — заступник начальника, у листопаді 1931 — лютому 1933 рр. — начальник ОВ ОДПУ СРСР. У лютому — грудні 1933 рр. — заступник голови ДПУ УСРР. 3 січня 1934 р. — повноважний представник ОДПУ по Саратовському краю, з листопада 1934 р. — начальник УНКВС по Саратовському краю. В грудні 1934 — листопаді 1936 рр. — нарком внутрішніх справ Білоруської РСР. У грудні 1936 — червні 1937 рр. — начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР. В червні 1937 — січні 1938 рр. — нарком внутрішніх справ УРСР. У січні — квітні 1938 р. — начальник 6-го (транспортного) відділу ГУДБ НКВС СРСР.

Комісар державної безпеки 2-го рангу (1935 р.).

Заарештований 26 квітня 1938 р. Засуджений на смертну кару 28 липня 1938 р., того ж дня розстріляний.

8. **Гай Марк Ісайович** (Штокланд Марк Ісакович; 1898, м. Вінниця — 1937) — *начальник Особливого відділу ОДПУ СРСР в червні 1933 — липні 1934 рр., начальник Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР в липні 1934 — листопаді 1936 рр.*

З родини ремісника-шапочника. Член комуністичної партії з березня 1919 р. Закінчив два курси юридичного факультету Київського університету (1918 р.).

З жовтня 1917 р. червоногвардієць у Вінниці та Києві, з лютого 1918 р. — на підпільній роботі в Києві. З жовтня 1918 р. — рядовий Таращанського полку. З березня 1919 р. — уповноважений надзвичайного комітету з постачання РСЧА на Південному фронті. З серпня 1919 р. — комендант штабу полку, польовий комендант штабів груп РСЧА, начальник пересування військ, комендант Херсона. В 1919-1920 рр. — політрук роти, комісар батальйону, бригади, начальник політвідділу бригади, дивізії в РСЧА. З травня 1920 р. — начальник політвідділу 59-ої дивізії ВНК.

У 1921 р. — заступник начальника і начальник політвідділу військ охорони та оборони залізниць України і Криму, помічник начальника і начальник політсектора військ ВНК України і Криму. З 1922 р. — заступник начальника політсектора військ ДПУ Криму. З травня 1922 р. — начальник організаційно-інспекторської частини політвідділу військ ДПУ Республіки, згодом заступник начальника частини, помічник начальника політвідділу військ ДПУ Республіки. З жовтня 1923 р. — старший інспектор з політроботи головної інспекції військ ОДПУ СРСР. З березня 1924 р. — помічник начальника по політчастині головного інспектора військ ОДПУ СРСР.

3 жовтня 1924 р. навчався на курсах удосконалення вищого командного складу при Військовій академії РСЧА. 3 серпня 1925 р. — начальник політвідділу Окремої дивізії особливого призначення (ОДОП), з січня 1927 р. — тимчасово виконуючий обов'язки командира-комісара ОДОП.

У 1927–1931 рр. працював в ЕКУ ОДПУ СРСР на посадах помічника начальника відділення, начальника відділення, помічника начальника ЕКУ, з серпня 1931 р. — заступника начальника ЕКУ. 3 грудня 1932 р. — заступник начальника, з червня 1933 р. — начальник ОВ ОДПУ (з липня 1934 р. — ГУДБ НКВС) СРСР. 3 листопада 1936 р. — начальник УНКВС Східносибірського краю.

Комісар державної безпеки 2-го рангу (1935 р.).

Заарештований 4 квітня 1937 р., засуджений на смертну кару 20 червня 1937 р., того ж дня розстріляний.

10. Ніколасв-Журід Микола Галактіонович (1897, м. Конотоп Чернігівської губ. — 1940) — *начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у червні 1937 — березні 1938 рр.*

З родини міщанина. Член комуністичної партії з 1928 р. (вступив у січні 1920 р., у 1921 р. виключений як «інтелігент»). Закінчив гімназію в Києві та два курси юридичного факультету Київського університету.

3 червня 1916 р. — конторник служби руху на станції Конотоп, згодом — рядовий в армії, курсант 2-ої Одеської школи прапорщиків, з липня 1917 р. — прапорщик.

3 березня 1918 р. — співробітник Розвідуправління РСЧА у Москві, з січня 1919 р. — розвідвідділу Київського військкомату.

В органах НК з 1919 р. 3 червня 1919 р. — старший слідчий і помічник начальника агентури ОВ 12-ої армії, уповноважений з інформації та начальник інформаційного відділення ОВ КВО. 3 березня 1921 р. — співробітник для доручень при начальнику СОЧ ВУНК, помічник начальника, згодом начальник військового підвідділу ВУНК. 3 травня 1922 р. — начальник 3-го відділу СОЧ ПП ДПУ Правобережної України, начальник Контррозвідувального і, водночас, Іноземного відділень ОВ ПП ДПУ Правобережної України. 3 1923 р. — начальник Контррозвідувального відділення ОВ Київського губвідділу ДПУ. 3 липня 1923 р. — начальник Контррозвідувального відділення ОВ ПП ДПУ Південно-східної Росії, з лютого 1924 р. — начальник Контррозвідувального відділення ОВ ПП ОДПУ по Північнокавказькому краю.

3 грудня 1929 р. — в ОВ ОДПУ СРСР. 3 листопада 1932 р. — другий заступник ПП ОДПУ по Північнокавказькому краю. 3 січня 1934 р. — перший заступник ПП ОДПУ по Азово-Чорноморському краю. 3 липня 1934 р. — заступник начальника УНКВС по Азово-Чорноморському краю, з січня 1935 р. — по Ленінградській області.

3 грудня 1936 р. — начальник 2-го (Оперативного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, у червні 1937 — березні 1938 рр. — начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР. З березня 1938 р. — начальник 3-го (Контррозвідувального) відділу 1-го Управління (УДБ) НКВС СРСР та заступник начальника 1-го Управління НКВС СРСР.

Комісар державної безпеки 3-го рангу.

Засуджений на смертну кару 4 лютого 1940 р.

11. **Федоров Микола Миколайович** (1900, м. Томськ — 1940) — *тимчасово виконуючий обов'язки начальника 2-го Управління (Управління Особливих відділів) НКВС СРСР, начальник 2-го Управління НКВС СРСР у квітні — вересні 1938 р., начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у вересні — листопаді 1938 р.*

З родини робітника-машиніста. Член комуністичної партії з 1918 р. У 1912–1915 рр. — робітник на складі, в 1915–1917 рр. — рядовий в армії. В листопаді 1917 — травні 1918 рр. — відповідальний секретар та помічник командира загону спілки фронтників і робітників у Томську, потім розсильний Томського губернського акціонерного товариства. В листопаді 1918 — лютому 1919 рр. ув'язнений колчаківцями у тюрмі, в липні — листопаді 1919 р. — рядовий у колчаківській армії.

3 листопада 1919 р. — секретар комісара 2-их Сибірських артилерійських курсів, з квітня 1922 р. — помічник комісара 6-ої Сибірської артилерійської школи та, водночас, політичний комісар Політехнічного інституту.

3 1924 р. — відповідальний секретар Томського губвиконкому. В липні 1924 — вересні 1925 рр. — помічник начальника по політичній частині Кримської кавалерійської школи РСЧА. З вересня 1925 по липень 1926 рр. навчався у вищій військово-педагогічній школі РСЧА в Москві, потім виконував обов'язки помічника інспектора Управління прикордонної охорони і військ (УПОВ) ОДПУ ПП ОДПУ по Середній Азії. В грудні 1926 — серпні 1927 рр. — комісар школи молодшого комскладу УПОВ ОДПУ ПП ОДПУ по Середній Азії. В 1927 — травні 1930 рр. — помічник коменданта, комендант окремої прикордонної комендатури. В травні — вересні 1930 р. — заступник начальника Ошського окружного відділу ОДПУ. З вересня 1930 р. — начальник відділення УПОВ ОДПУ ПП ОДПУ Середньої Азії, з лютого 1932 р. — начальник відділення УПОВ ОДПУ по Казахстану. З вересня 1933 по липень 1937 рр. — послідовно начальник 49-го, 50-го, 6-го Оранієнбаумського загонів ОДПУ-НКВС СРСР.

3 липня 1937 р. — начальник УНКВС Одеської, в лютому — березні 1938 р. — Київської областей.

У березні — травні 1938 р. — начальник Секретно-політичного відділу 2-го Управління (Управління Особливих відділів) НКВС СРСР, у квітні — травні 1938 р. — заступник начальника, тимчасово виконуючий обов'яз-

ки начальника, в травні — вересні 1938 р. — начальник 2-го Управління НКВС СРСР, у вересні — листопаді 1938 р. — начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР.

Комбриг (1937 р.).

Заарештований 23 листопада 1938 р., засуджений на смертну кару 28 грудня 1938 р., розстріляний 4 лютого 1940 р.

12. Бочков Віктор Михайлович (1900, с. Казимірова Слобода Мстиславського повіту Могильовської губернії — 1981, Москва) — *начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у грудні 1938 — серпні 1940 рр.*

З родини селянина. Член комуністичної партії з 1919 р.

У 1921–1922 рр. закінчив 43-ті Полоцькі командні курси РСЧА, в 1938 р. — Військову академію РСЧА ім. М.В.Фрунзе.

У 1917–1919 рр. — комунар Пустинської комуні в с. Пустинка Мстиславського повіту.

В серпні 1919 — вересні 1922 рр. служив в РСЧА, учасник громадянської війни: рядовий кінної розвідки Особливої кавалерійської бригади 15-ої армії, рядовий кавескадрону 6-ої стрілецької дивізії 15-ої армії.

В органах державної безпеки з 1922 р. З 1922 р. — слухач кавалерійських курсів, командир відділення 3-го кавдивізіону військ ВНК-ДПУ, м. Гомель. З 1923 р. — інструктор кавалерійської справи 88-го Севастопольського кавдивізіону військ ОДПУ. З 1924 р. — командир взводу 2-го кавдивізіону Рибницького прикордонного загону, начальник застави 25-го прикордонного загону, слухач Вищої прикордонної школи ОДПУ. З 1925 р. — начальник застави 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону ОДПУ. З 1930 р. — начальник маневреної групи 24-го прикордонного загону ОДПУ. З 1932 р. — начальник штабу 6-го кавполку військ ОДПУ, начальник Київської зенітно-кулеметної школи військ ОДПУ. В 1933–1935 рр. — в 1-ій прикордонній школі ім. К.С.Ворошилова: командир зенітно-кулеметного дивізіону, помічник начальника штабу, начальник піхотного відділення. В 1935–1938 рр. — слухач Військової академії РСЧА ім. М.В.Фрунзе.

В листопаді — грудні 1938 р. — начальник Головного тюремного управління НКВС СРСР. З 28 грудня 1938 по 7 серпня 1940 рр. — начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР.

У серпні 1940 — листопаді 1943 рр. — прокурор СРСР, водночас у липні — грудні 1941 р. — член Військової ради і начальник ОВ НКВС Північно-Західного фронту. В 1944–1951 рр. — начальник Управління конвойних військ НКВС-МВС СРСР. У 1951–1959 рр. — начальник управління (відділу) охорони ГУЛАГ (з 1959 р. — Головного управління місць ув'язнення) МВС СРСР, одночасно — заступник начальника ГУЛАГ МВС СРСР.

У 1959–1961 рр. — пенсіонер. У 1961–1969 рр. — начальник сектору, заступник начальника відділу в проектно-технологічних інститутах машинобудування в Москві.

Комісар державної безпеки 3-го рангу (1940 р.), генерал-лейтенант юстиції (1944 р.).

13. Михєєв Анатолій Миколайович (1911, Кемь — 1941) — *начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у серпні 1940 — лютому 1941 р., начальник 3-го (Контррозвідального) Управління НКО СРСР у лютому — липні 1941 рр.*

З родини сторожа залізничної ремонтної артілі. Член комуністичної партії з 1932 р. Закінчив військово-інженерну школу Ленінградського військового округу (1928–1931 рр.) і 4 курси Військово-інженерної академії РСЧА (1935–1939 рр.).

У 1927–1928 рр. — чорнороб на лісопильному заводі Управління північних залізниць.

У 1928–1933 рр. — на службі в РСЧА: курсант, з 1931 р. — командир взводу, потім командир саперної роти 7-го стрілецького корпусу УВО.

В 1933–1935 рр. — у військах ОДПУ-НКВС: курсовий командир саперно-маскувального дивізіону й командир-керівник оборонних і не-оборонних будівель 4-ої прикордонної школи НКВС (Саратов).

В органах держбезпеки з 1939 р. З лютого 1939 р. — начальник ОВ НКВС Орловського військового округу. З вересня 1939 р. — начальник ОВ НКВС КВО. З 23 серпня 1940 р. — начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР, з 8 лютого 1941 р. — начальник 3-го (Контррозвідального) Управління НКО СРСР. З 19 липня 1941 р. — начальник ОВ НКВС Південно-Західного фронту. Загинув 23 вересня 1941 р. у бою при виході з оточення.

Комісар державної безпеки 3-го рангу.

14. Абакумов Віктор Семенович (1906, м. Москва — 1954, м. Ленінград) — *начальник Управління Особливих відділів НКВС СРСР у липні 1941 — квітні 1943 рр., начальник Головного управління контррозвідки «Смерш» НКО СРСР (ГУКР «Смерш» НКО СРСР) у квітні 1943 — травні 1946 рр.*

З родини робітника. Член комуністичної партії з 1930 р.

У 1920–1921 рр. — робітник, у 1921–1923 рр. — рядовий 2-ої Московської особливої бригади (Частина особливого призначення), у 1924 р. — робітник на тимчасових роботах, у 1925–1926 рр. — пакувальник Московської промислової спілки, у 1927–1928 рр. — стрілець воєнізованої охорони ВРНГ, у 1928–1930 рр. — пакувальник на складах Центральної спілки споживчих товариств, у 1930 р. — заступник завідуючого Адмініст-

ративним відділом і секретар організації ВЛКСМ торгівельно-посилочної контори Наркомату внутрішньої торгівлі РСФРР. У 1930–1931 р. — секретар комітету ВЛКСМ на московському штампувальному заводі «Прес», у 1931–1932 рр. — член бюро, завідуючий військовим відділом Замоскворецького райкому Московського міського комітету ВЛКСМ.

В органах держбезпеки з 1932 р. У січні 1932–1933 рр. — уповноважений Економічного відділу ПП ОДПУ по Московській області. В 1933–1934 рр. — уповноважений ЕКУ ОДПУ СРСР, уповноважений 1-го відділення Економічного відділу ГУДБ НКВС СРСР, у 1934–1937 рр. — оперативний уповноважений 3-го відділення відділу охорони ГУЛАГ НКВС СРСР. У 1937–1938 рр. працював у 2-му (Оперативному) відділі ГУДБ НКВС СРСР. У грудні 1938 — лютому 1941 рр. — начальник УНКВС Ростовської області. З лютого 1941 р. — заступник наркома внутрішніх справ СРСР, з 19 липня 1941 р. — начальник Управління Особливих відділів НКВС СРСР і заступник наркома внутрішніх справ СРСР. У квітні 1943 — травні 1946 рр. — начальник ГУКР «Смерш» НКО СРСР. З травня 1946 по липень 1951 рр. — міністр державної безпеки СРСР.

Генерал-полковник (1945 р.).

12 липня 1951 р. заарештований, 19 грудня 1954 р. засуджений на смертну кару Військовою колегією Верховного Суду СРСР, того ж дня розстріляний.

Примітки

¹⁰¹ История советской разведки: Сб. документов по истории оперативной деятельности ВЧК-ГПУ. — Вып. 2 (1921–1925 годы). — М., 1960. — С. 123.

¹⁰² Там же. — С. 123–124.

¹⁰³ Советская военная контрразведка: Сб. документов. — Вып. 2 (1922–1941 гг.). — М., 1981. — С. 12–13, 21–22.

¹⁰⁴ Там же. — С. 21.

¹⁰⁵ Див. постанову ВЦВК від 16 жовтня 1922 р. (История советской разведки. — Вып. 2. — С. 162–164).

¹⁰⁶ Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа, 1919–1988. — К., 1989. — С. 63.

¹⁰⁷ Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР (январь-июнь 1922 года) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 330.

¹⁰⁸ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 38–39.

¹⁰⁹ Там же. — С. 39–42.

¹¹⁰ Там же. — С. 52–53.

¹¹¹ Там же. — С. 99–100.

¹¹² Советская военная энциклопедия. — Т. 8. — М., 1980. — С. 344; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1987. — С. 502.

¹¹³ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 234.

- ¹¹⁴ Там же. — С. 233.
- ¹¹⁵ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 231.
- ¹¹⁶ Там же. — С. 232.
- ¹¹⁷ Там же. — С. 233.
- ¹¹⁸ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 234–235; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. — М., 1999. — С. 43–44.
- ¹¹⁹ Приказ ОГПУ № 251/119 от 9 августа 1930 г. // Из истории советских органов государственной безопасности: Сб. документов. — Вып. 4 (1930 г. — июль 1934 г.). — М., 1968. — С. 46.
- ¹²⁰ Там же.
- ¹²¹ Там же.
- ¹²² М.Н.Тухачевский и «военно-фашистский заговор» // Военные архивы России. — 1993. — Вып. 1. — С. 102.
- ¹²³ Приказ ОГПУ о взаимоотношении особых отделов округов с особыми отделами ПП ОГПУ от 21 ноября 1930 г. // Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 237.
- ¹²⁴ Там же.
- ¹²⁵ Из истории советских органов государственной безопасности. — Вып. 4. — С. 148.
- ¹²⁶ М.Н.Тухачевский и «военно-фашистский заговор». — С. 106–107.
- ¹²⁷ Там же. — С. 107.
- ¹²⁸ Из истории советских органов государственной безопасности. — Вып. 4. — С. 146.
- ¹²⁹ Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. 1917-1960. Справочник. — М., 1997. — С. 12–13.
- ¹³⁰ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... — С. 44.
- ¹³¹ Советская военная контрразведка. — Вып.2. — С. 521.
- ¹³² Лубянка. — С. 17; История советских органов государственной безопасности. — С. 274–275, 608; Контрразведывательная деятельность особых отделов КГБ СССР: Учебник. — М., 1978. — С. 367.
- ¹³³ Лубянка. — С. 17–18.
- ¹³⁴ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 538.
- ¹³⁵ Лубянка. — С. 19–20.
- ¹³⁶ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... — С. 44.
- ¹³⁷ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. — М., 1998. — С. 375, 380, 382, 387, 389.
- ¹³⁸ Островский А. «Сов. секретно. Особо интересно...» // Советский воин. — 1990. — № 17. — С. 69.
- ¹³⁹ Див.: Суворов В. Аквариум. — М., 1993. — С. 78–79; Suvorov V. Inside Soviet Military Intelligence. — N.Y., 1986. — P. 26–27, 206–207.
- ¹⁴⁰ Лубянка. — С. 19–22, 144.
- ¹⁴¹ Приказ НКВД СССР об изменении структуры НКВД СССР от 29 сентября 1938 г. // Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 545.

- ¹⁴² Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. документов и материалов. — Т. 1.: Накануне войны (1939 — июнь 1941). — М., 1985. — С. 250, 268–270.
- ¹⁴³ Там же. — С. 271–272.
- ¹⁴⁴ Там же. — С. 274–275, 287–290; Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы (октябрь 1938 г. — июнь 1941 г.): Сб. документов. — М., 1962. — С. 292–294.
- ¹⁴⁵ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 609–624; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. — Т. 1. — С. 298–303.
- ¹⁴⁶ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 611–613, 617.
- ¹⁴⁷ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. — Т. 1. — С. 363–364.
- ¹⁴⁸ Советская военная контрразведка: Сб. документов. — Вып. 3 (июнь 1941 — сентябрь 1945 гг.). — М., 1984. — С. 3.
- ¹⁴⁹ Там же. — С. 9–10.
- ¹⁵⁰ Там же. — С. 10.
- ¹⁵¹ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. — Т. 2: 22 июня — декабрь 1941. — М., 1985. — С. 169.
- ¹⁵² Советская военная контрразведка. — Вып. 3. — С. 37–38.
- ¹⁵³ Там же. — С. 39.
- ¹⁵⁴ Там же. — С. 50.
- ¹⁵⁵ Там же. — С. 34–37, 76–78.
- ¹⁵⁶ Там же. — С. 156–161.
- ¹⁵⁷ Там же. — С. 83.
- ¹⁵⁸ Там же. — С. 167.
- ¹⁵⁹ Там же. — С. 74–75.
- ¹⁶⁰ Там же. — С. 189–190.
- ¹⁶¹ Там же. — С. 210–212.
- ¹⁶² Там же. — С. 226–227, 239–242.
- ¹⁶³ Там же. — С. 226–227.
- ¹⁶⁴ Там же. — С. 228–234, 267.
- ¹⁶⁵ Там же. — С. 303–308, 326–328, 367–369, 374–380, 397–401.
- ¹⁶⁶ Лубянка. — С. 126.